

Vajda Júlia
*Lehetséges-e párbeszéd
Auschwitz után?**

A dorno híres mondása szerint a holokauszt után nem lehet verset írni. De miben is áll a holokauszt egyedisége, amiről Adorno úgy vélte, lehetlenné teszi a versírást. Miben áll Auschwitz egyedisége? Többféleképpen is lehet érvelni mellette, de semmiképpen sem az elpusztítottak számát és a szenvedés nagyságát illető mennyiségi kritériumok alapján. Azokkal szemben, akik ezt tennék, a holokauszt egyediségét tagadóknak akár igazuk is lehetne. Hisz nemcsak zsidókat irtottak tömegesen ebben a században, nemcsak a zsidók szenvedései nagyok. *Auschwitz egyedi*, mert minden más genocídiumtól eltérően az ott elpusztítottakat nem „pusztán” kiirtották, hanem emberi mivoltuktól is megfosztották, mi több, az emberi fajhoz való tartozásukat is megkérdőjelezték. Úgy néztek rájuk, mint férgek, mint mótelyre, akiket ki *kell* irtani, mert jelenlétük mérgező. Ma, a genetika korában is állandó vita tárgya, hogy *életképtelen* emberi magzatokkal, akiből végső soron nem válik ember semmiképp, szabad-e kísérletezni más emberi életek megmentése, jobbítása, betegségek gyógyítása érdekében. De Auschwitzban ez nem volt kérdés. Az odahurcolt, emberi mivoltuktól megfosztott élőlényekkel, felnőtt emberekkel ezt szabad volt megtenni. Pedig emberen kísérletezni az európai kultúrán belül bizonyosan nem szabad. S mégis, mindez itt, Európában történt. Persze, ha így érvelünk, *Auschwitz* válik egyedivé, nem pedig a zsidó holokauszt. Hiszen a kettő nem azonos. Auschwitzban nem csak a zsidókat fosztották meg embervoltuktól. Megfosztották tőle a cigányokat, a homoszexuálisokat és a fogyatékosokat is, mindőjük esetében lehetlenné akarták tenni, hogy utódaik szülessenek, hogy „genetikai állományukat továbbadják”. Az

Auschwitzban megölteknek még jeltelen sírjuk sincsen, hogy emlékük se maradhasson.

Auschwitz és a zsidó holokauszt tehát nem azonosak. Mégis lehet a soá, a zsidó holokauszt egyedisége mellett is jó érveket sorakoztatni. Legalábbis az európai zsidó-keresztény kultúrán belül. Valamennyi európai vallás közös történetének része az, ami Sinai hegyén történt. Isten, közös Istenünk a zsidók kezébe adta a kőtáblát, amelybe a Törvény, valamennyiünk közös Törvénye, vésetett. Aki megfosztja a zsidókat, a Törvény tanúit, ember voltuktól, az a Törvényt semmisíti meg. „A hegyek kövébe véstem az emberi viselkedés ábécéjét, de legyen bevésve a te húsdobba és véredbe, Izrael, úgyhogy mindenki, aki a tízparancsolat egy szavát megtöri, titokban megrémüljön önmagától és Istentől, és váljon a szíve hideggé, mert kilépett Isten korlátai közül. [...] Jéghidegség fogja körül annak a szívét, aki ezt megtöri, mert az ő húsába és vérébe is be van írva, és jól tudja, hogy a szavak érvényesek. De átok az emberre, aki felkel és így szól: »Nem érvényesek...«” (Thomas Mann) A soá egyediségének megkérdőjelezése a Törvény tagadása. Amiből persze nem következik, hogy a soá egyediségének hangoztatása ne *lehetne* zsidó érdekérvényesítés, de nem feltétlenül az. Soá ide, soá oda, a zsidók is emberek, nem jobbák másoknál, ahogy nem is rosszabbak.

Nem tudjuk, hogy másnak is meggyőzőek-e ezek az érvek. Számunkra azok. Ami minket foglalkoztat, az az, hogy miért nem jön létre párbeszéd, miért tűnik lehetetlennek bármiféle vita. Nem tudjuk a választ. Sötétben tapogatózunk. Ugyanakkor úgy tűnik, mintha ez a kommunikációképtelenség nem is csupán egyik fontos eleme, hanem legneuralgikusabb pontja lenne kultúránknak. Mintha e körül a prob-

* Múlt év tavaszán Vajda Mihállyal hozzászólunk a Lovas István *Népszabadság*-beli cikke nyomán kialakult vitához. Akkor írásunk nyomán Kőbányai János felkért minket arra, hogy az ott leírtakat fejtsük ki bővebben a *Múlt és Jövő* hasábjain. A jelen szöveget e felkérés nyomán, az eredeti cikket továbbgondolva írtam, immáron egyedül, a benne megfogalmazott gondolatokért a felelősség ily módon minden tekintetben egyedül az enyém.

léma körül szerveződnének a szekértáborok. S mintha ez lenne az a kérdés, melyben engedni, melyben akár csak abban a formában is engedni, hogy vitába szállunk, árulás, a „magunkéi” elárulása lenne. Mintha itt tulajdonképpen vitathatatlan alapelvek találkoznának. „Ahol valóban két olyan alapelv találkozik, amelyek nem békíthetők meg egymással, ott mind-egyik örültnék és eretneknek nyilvánítja a másikat.” (Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*, 611. o.)

Úgy tűnik, mintha a holokauszt egyediségét valólok szemében az egyediség ellen érvelni, az egyediség tényét nem magától értetődőnek tekinteni már magában szentségtörés, a holokauszt igazolása és a „végső megoldás” igenlése, megbocsáthatatlan bűnök megbocsátása lenne. Míg másrésről az egyediség tagadói nemcsak vitathatatlanak tekintenek, hogy emögött zsidó érdekérvényesítés rejlik, hanem természetesnek vennék, hogy létezik a világméretű zsidó összeesküvés, melynek célja a zsidó világuralom megvalósítása. Ha nem hallgatjuk meg a másikat, vagy máris rossz a lelkiismeretünk, ha meghallgattuk, akkor valóban nem lehetséges a vita. De meghallgathatjuk-e a másikat?

A holokauszt generációi erre nem lehettek képesek. Egy közönséges gyilkosnak talán meg lehet bocsátani még akkor is, ha a számunkra legkedvesebbet ölte meg. De megbocsátani annak, aki ember voltunkat is tagadta, s bennünket s utódainkat eltörölni kívánt a föld színéről, lehetetlen. És nem is kell, talán nem is szabad. Valószínűleg innen eredt a kölcsönös hallgatás már 1945 és 1948 között is, amit Bibó oly világosan fogalmazott meg. 1948 után talán mindenki megkönnyebbült, hogy már nemcsak nem lehet, de nem is szabad beszélni. Mert hogy a másik oldal sem tudott, nem is tudhatott „megbocsátani”. Nem tudunk megbocsátani annak, aki létével is megbocsáthatatlan bűnünkre emlékeztet bennünket, még ha bűnünk nem több is a hallgatásnál, vagy hogy nem tudtuk megakadályozni, hogy bekövetkezzék a borzalom. Zsidókként ott voltunk a „sikertelen” Endlösung túlélőiként. S lehetetlen volt a párbeszéd, még ha arra lett volna is szükség, hogy mind-egyik egymás szemébe mondjuk. Nem az egyén az egyénnek. Az üldözöttek közössége az őt befogadó, de erre mégis képtelennek bizonyult közösségnek, és megfordítva. Ha sikerült volna kimondani a kimondhatatlant, talán elkerülhetővé vált volna az, amiről megint csak hosszú ideig nem volt szabad, s ma is szinte lehetetlen beszélni: a kommunisztává vált „zsidó fiúk” bosszúja, mely távolról sem azokat súj-

totta, akik a bűnöket elkövették. De még ha azokat sújtotta volna is, a bosszúállás a megbocsáthatatlansáért nem ember, hanem Isten dolga. De semmiképpen sem azé az emberé, aki maga személy szerint már nem tekinthető a Törvény tanújának, hiszen régen elhagyta azt a közösséget, amely megemlékezik a „szombat napjáról, hogy azt megszentelje”. A Törvény tanúja a zsidóság, de nem az egyedi zsidó, aki jószerevével azt sem tudja, miért tekinti magát zsidónak. Valahogy úgy, ahogy Hannah Arendt mondotta egyszer: „...hadd mondjak el egy beszélgetést, amelyet Izraelben folytattam egy kiemelkedő politikussal, aki [...] valami ilyesmit mondott: »Őn bizonyára megérti, hogy szocialista létemre természetesen nem hiszek Istenben; a zsidó népben hiszek.« [...] nép nagysága valaha abban állt, hogy hitt Istenben, és úgy hitt benne, hogy iránta érzett bizalma és szeretete erősebb volt félelménél. És most ez a nép csak magában hisz? Mi jó származhat ebből?»

És a rendszerváltás után? Miért nem tudtuk kimondani, majd ötven év elteltével, hogy ami megtörtént, jóvátenni lehetetlen, elfelejteni nem szabad, de többé már nem mint gyilkos és áldozat, üldözők és üldözöttek közössége állunk szemben egymással. S ha annyi sok év totalitáriánus diktatúra után majd valamennyien ugyanazt akarjuk, miért nem tudjuk nyilvánosan is azt, amit tudunk, egyén az egyénnel szemben: a múltat nem feledve kölcsönösen elfogadni egymást.

A holokauszt utáni Európában, épp a holokauszt következtében, a holokauszt tagadásának bűnét elkerülendő, a kultúrák közötti konfliktus kimondása, nyílt megfogalmazása torz módon tabuvá lett: nem szabad a kultúrák közötti konfliktusról beszélni, nem szabad kimondani, hogy másságok igenis vannak, s ezeket nem mindig könnyű elfogadni, elviselni. Pedig kitágult világunk mindennapos tapasztalatává vált az idegen kultúrákkal való találkozás, a mássággal való gyakran nehéz szembesülés. Hisz a másság elfogadása nem azonos a másság szeretetével. Naponta találkozó kultúránk normáinak eltérését van, hogy nehéz elviselni. De nehéz azt is, hogy erről nem szabad beszélni. Merthogy aki megpróbálja, azonnal a rasszizmus vádjával találja magát szemben. Úgy néznek rá, mint ha népirtást követelt volna, mint ha Auschwitzot igenelné. De abban az Európában, amelyben e másságokról beszélni nem szabad, e találkozások keltette indulatok elfojtónak. Az elfojtás azonban nem szünteti meg az indulatot, sőt táplálja, gerjeszti azt, s agresszív cse-

lekedetek formájában tör magának utat, lehetetlenné téve az „összetanulást”, a másik másságának megismerése révén a pusztá toleráláson való túllépést, egyfajta közös kultúra kialakítását, melyben a másság is saját helyet kap. Az agresszió formája aztán különböző. Németországban, ahol a tiltás talán egész Európán belül a legerősebb, a különböző bevándoroltak elleni atrocitások formáját ölti. Nálunk, ahol a tiltás talán egészséges mértékben sem jött létre, illetve ahol a rendszerváltás után a szocializmus mindenféle tiltásának feloldását hozta, e tilalom ma nincs érvényben. Nálunk szabad, akár nyilvánosan is, antiszemitának lenni. Szabad zsidónak tekinteni azt, aki magát magyarnak érzi, aki itt van itthon, akinek a kultúrája, ahogy a holokauszt előtti zsidósága is, alapvetően megegyezik az itt élő „magyarokéval”. Akinek a számára nincs jelentése annak a mondatnak, hogy „zsidók, menjetek haza!”, mert a hazája itt van. S ez már egy visszatérés egy olyan diskurzushoz, amely nem tűri a valódi párbeszédet, nem nyitott a másik másságának megismerésére.

Antiszemitizmus a középkorban is volt. De ez akkor nem zárta ki a párbeszédet. Zsidók és antiszemiták egymás szemébe tudták mondani kölcsönös ellenérzéseiket. Tudtak beszélni arról, hogy mi bajuk egymással. De ez a diskurzus megtört, ezáltal megnyitva az utat Auschwitz felé. S ma, a másság kimondásának tilalma végső soron oda vezet, hogy nem tudunk e korábbi párbeszédhez visszatérni. Nem tudjuk közös történelmi terheinket feldolgozni, nem tudunk egymás szemébe nézni.

De mintha ebbe – szerencsére – mégsem tudnánk beletörődni. Váratlan, apró gesztusokat teszünk egymás felé, melyek azonban sokszor a visszajukra sülnék el. Talán mert okkal-ok nélkül őszintétlenséget gyanítunk mögöttük. Mert nem feltétlenül könnyű elhinni, hogy egy országban, ahol ros hasanát a közlekedési hírekben mint „rendezvény”-t említik, őszinte lehet a miniszterelnök újévi jókívánsága.

De egy másik szinten intézményes lépések is történnek. Részben jogi követelések hatására ugyan, de elindult egyfajta kárpótlás, mely talán a holokauszt terhét volna hivatott enyhíteni.

• • •

A holokauszt terhét a másik oldalon a kárpótlás volna hivatott enyhíteni. Mintha kínzást, halált, s ami a legfontosabb, az embervolttól való megfosztást meg lehetne pénzzel fizetni, jóvá lehetne tenni. A ter-

minológia, a jóvátétel helyett a „kárpótlás” megnevezés, mintha annak felismerését jelezné, hogy ami egyszer megtörtént, jóvá tenni már nem lehet. A megaláztatás, az embervolttól való megfosztás, ha csak ideiglenes is, jóvá nem tehető. Hisz a nyomok nem kitörölhetőek, az élettörténetek nem írhatók újra, a törés nem forrasztható be, hisz a holokausztban átélt szenvedések emléke maradandó. Az okozott kár pénzre nem váltható, hisz nem anyagi természetű.

De a manapság kifizetett kárpótlási összegekkel nem ez az egyetlen probléma. Hiszen a kárpótlás bizonyos szinteken talán lehetséges lenne. Az anyagi kár önmagában megtéríthető, a ki nem fizetett munkabér utólag megfizethető. S ha a múlt el nem is törölhető, a „kárpótlás”, jobb kifejezés híján nevezük így, mértéke lehet akkora, hogy egy emberi élet lehetőségét teremti meg. De a neveléses összegek, amelyek a gettóba zárásért „járnak”, csak megaláztatásnak, hisz elfogadásukkal az áldozat is belemegy abba az alkuba, hogy ha őt már ezen a módon kifizették, kárpótlták, többé reklamációval nem élhet, a megaláztatást meg nem történtenek kell tekintenie, s büntetlennek azt, aki vele ezt tette. De belemenni ebbe az alkuba szintúgy megalázó: aki belemegy, többféle szegényt is magára vesz: a megalkuvását, hogy gyávanak bizonyult, mert méltatlan „üzletet” kötött, aláírta azt a méltánytalan ítéletet, hogy az ő élete, s ezáltal mindazoké is, akik az üldöztetést nem éltek túl, tényleg csak ennyit ér. Ugyanakkor hogy megvásárolható volt, hogy szépérezkét, erkölcsi érzékenységet feladva egy bagatell összegért lemondott arról a jogáról, hogy a bűnöst bűnösnek, a bűnt bűnnek tartsa. S ki ne ismerné azt az érzést, amikor a másik miatt, a másik helyett szegyenkezünk, ha a másik szegylene nem mondható ki, amikor a szegyen néma tanújaként magunk is bűnrészessé válunk, s szegyellhetjük magunkat miatta?

A pitiáner összegű kárpótlás üzenete, hogy a kárpótló fogja már be végre a száját, tegyen rá lakatot, nehogy kiszaladjon rajta az, aminek kimondásától a kárpótló fél: hogy nevén neveztetik a bűn. Az ősök bűne, amelyet, ki tudja, miért, magára vett, bár nem az övé volt. Talán azért, mert a lelke mélyén azonosul az elkövetővel? Vagy csupán azért, mert félreértésben van, hogy azonosulnia kell a bűnösrel, mert kialakult egy rossz szereposztás, amelyben ha van áldozat, kell lennie bűnösnek is, s aki maga nem áldozat, csak bűnös lehet? Németországban, okkal, megjelentek már a tiltakozás hangjai. A fiatalabb, a háború után született nemzedékek tiltakozása e

szerepbe kényszerítés ellen. De a tiltakozók, illetve Martin Walser, a legutóbbi ilyen vita kirobbantója elkövetik azt a hibát, amely révén továbbra is bezáratnak ebbe a szerepbe. Ahogy Nádas Péter szép szép esszéjében (*A rasszizmus titkos trezorjai. Élet és Irodalom*, 2000. márc. 3., illetve a *Neue Zürcher Zeitung* hasábjain) fogalmazott, Walser „a történelmi felelősség fogalmát nem választja el a személyes felelősségtől. [...] Auschwitz miatt érzett szégyenével teszi magát elválaszthatatlanná nemzete minden tettétől, aminek kisebbik hibája, hogy önmagával szemben igazságtalan, de nem veszi észre, hogy ezzel személyiségének határait szüntette meg. Individualitását nemzetében oldotta fel...” Talán ezért a kárpótlásban megnyilvánuló ambivalencia is.

A csekély összegek nem tükrözik a kárpótlást adó részeről a viszontáldozatot, a valamiről való lemondást a kárpótolandó javára. A nagyobb összeg nem pusztán az újabb megaláztatástól óvna meg, vagy nyújtana segítséget egy, a jóvátételmentes megaláztatások kitörölhetetlen emléke ellenére békésebb öregkor megéléséhez, de ezt a gesztust is magában hordozná, még akkor is, ha mögötte nem tényleges személyes lemondás áll. Nem fordulna a visszájára. Mert jelen formájában a jóvátételnek indult gesztus fenyegetést hordoz: kiszúrjuk a szemeteket ezzel a csekélységgel, hogy elmenjen a kedvetek attól, hogy felemlegessétek a bűnt, melyről beszélni nem szabad. A szem kiszúrása csonkítás, büntetés, mint a tolvajé, akinek levágják a kezét. Célja a „nevelés”, hogy a megcsonkítottnak elmenjen a kedve a lopástól. De milyen bűnt követtek el az üldözöttek? Mit loptak el? A büntudatmentes önazonosságot, hiszen létük, jelenlétük örök figyelmeztetés, hogy a bűn egyszer elkövetett. Feldolgozatlan, ki nem beszélt, a következő nemzedékre is ráruházott büntudatot hagyva maga után. De a más bűnéért érzett büntudatot ismét csak megaláz. Megalázó akkor is, amikor az érzi át, akivel szemben a bűnt elkövették, de akkor is, ha az, aki felmenőitől „örökölte”.

S mi a megalázás hatása? A megalázott elveszti önazonosságát, hisz megalázták azért, mert él, mert létezik. Szégyellnie kell, hogy a világon van. Sőt szégyellnie kell magát, ha gyermeket hoz a világra, s gyermekének is szégyellnie kell létét. Többé nem lehet kérdőjelek nélkül az, aki volt. Léte szégyellnivalóvá válik. S hasonlóképp a megalázó. A megalázott jelenléte továbbra is élő szemrehányás, a vele való szembesülés egy újabb megaláztatás, csak most a másik oldalon.

Két megalázott, ugyanakkor büntudatos, szégyenkező csoport áll hát egymással szemben. Mi hozhat feloldozást e büntudat alól? Hogy szerezhető vissza az elvesztett önazonosság, a sárba tiport emberi méltóság? Hogy tapasztalható meg a saját és a másik létének értéke, igazsága újra? A probléma el/agyonyhallgatásával biztosan nem. De a problémáról nem lehet elkezdni beszélni addig, ameddig bármelyik csoport tagjai azonosítják magukat, a másikat a történelem korábbi szereplőivel, sőt mi több, korábbi korszakok népeivel. Felelősségről, büntudatról, elszenvedett sérelmekről mindenki csak a maga nevében beszélhet. S e téren a magukat két szemben álló oldalként azonosítók egyek: mindannyian azonosítják magukat őseikkel, s ezen azonosulás közben a bűnös, illetve áldozat néppel is. Sértve a másiktól érzik magukat, nem pedig őseiktől. Pedig számunkra, akik ma élünk, az egyetlen lehetőség, hogy elfogadjuk őseinket azoknak, akik voltak, bűnösöknek, áldozatoknak, beszéljünk az ő bűneikről, szenvedéseikről, de a magunk nevében csak az ő bűneik vagy szenvedéseik következtében előállt érzéseinkről beszélhetünk, s tiltakozhatunk, sőt tiltakoznunk kell a ránk hagyományozott, valójában nem minket illető érzések rabsága ellen. Csak ez teremthet olyan új alapokat, amelyek révén lehetővé válik számunkra a minket ma körülvevő világban a másik másságának elfogadása, a másság elismerése, a rasszizmus nem programszerű tagadása. Nádasnak igaza van, amikor az antirasszizmus rasszizmusa ellen tiltakozik. A rasszizmust nem szüntetheti meg intézményes beültetése.

De mit jelent a másik oldalon a kárpótlás? Esetleg Auschwitz egyediségének elismerését? Hisz az emberiség történelme során népiirtással számtalanszor találkozunk, de ilyenfajta kárpótlási törekvással eddig soha. Mondhatnák erre persze az Auschwitz egyediségét tagadni kívánók, hogy a kárpótlás pusztán a zsidók önérvényesítési képességének az eredménye. Azt azonban már ők sem tagadhatják, s ez is az egyediség mellett szól, hogy Auschwitz gyökeres fordulatot hozott európai létünkben. Hogy hovatovább képtelenné váltunk arra, hogy beszéljünk arról, ami kultúránk számára ma talán az egyik legfontosabb kérdés: mit kezdjünk a másik másságával? S hogy ezt megtanuljuk, már csak azért is elengedhetetlen, mert ha nem tudjuk elfogadni, megérteni a másik másságát, azzal az önmagunk mint másik megértését is lehetetlenné tesszük. S ez, míg európaiak vagyunk, egyónknek sem lehet célja.